

УДК 81.373.611

РЕАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТУ КОНОТАТИВНОГО ПЛАНУ ЛЕКСЕМ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ

А. М. Барабуля

Стаття присвячена розгляду культурного компоненту лексико-семантичного поля як одного з факторів реалізації конотемного потенціалу лексем у фразеологічній сфері та можливої окремої одиниці міжмовного зіставлення. Встановлюються національні особливості функціонування культурного компоненту у фразеологічних одиницях близькоспоріднених та споріднених мов.
Ключові слова: конотація, культурний компонент, символ, фразеологічна одиниця.

Метою статті є розгляд ролі культурного компоненту лексем у процесі реалізації їх конотемного потенціалу у фразеологічній сфері мови.

Наукова проблематика статті пов'язана із проблемою максимально точного визначення ступеня активізації культурного компоненту у практиці перекладу, лінгвокультурологічного аналізу та міжкультурної комунікації.

Актуальність. Як відомо, слово є носієм не тільки актуальної інформації, яка передається в ході повсякденної мовної комунікації; воно також акумулює соціально-історичну, інтелектуальну, експресивно-емоційну, оцінну інформацію загальногуманістичного і конкретно національного характеру. Така інформація складає соціально-історичний, національно обумовлений культурний компонент змістової структури слова.

Семантика слова не є простою функцією його структури, а є віддзеркаленням позамовної дійсності в свідомості суспільства. Семантична сторона комплексу думок про світ формує психіку носія мови і його власну картину миру, яку він коректує, зіставляючи з індивідуальними плотськими образами дійсності [1, с. 125].

А. Вежбицька стверджує, що “при методі опису соціальної взаємодії, який використовує культурні сценарії, не передбачається, що культури є однорідними або що звичаї суспільства обов'язково описуються за допомогою суворих правил, яким підпорядковані дії якої-небудь людини. Цей метод виходить з того, що культури є різнорідними і що соціальна поведінка взагалі і мовна поведінка зокрема є дуже варіативними” [2, с. 124].

Символічне значення слова, метафоричний та метонімічний потенціал конотативних компонентів лексичних одиниць знаходять своє яскраве відображення у фразеологічних одиницях (далі — ФО). Це відбувається на основі того, що складні поняття, які висловлюються ФО, формуються на основі образу-уявлення, який виражається емоційно.

Конотації, за Ю. Д. Апресяном, “відображають пов'язані із словом культурні уявлення і традиції, практику використання відповідної речі, яка превалує в даному суспільстві і багато інших позамовних чинників” [3, с. 67]. Причому самі конотації

виникають на основі знань, які співвідносяться з культурно-історичним, світоглядним, повсякденно-емпіричним знанням як співтовариств, що розмовляють цією мовою, так і окремого індивіда. В процесі порівняння символізування за допомогою конотацій, присутніх в різних мовах можна виділити як загальні, так і відмінні риси. Наприклад, при символізуванні поняття “незрозуміле” укр. фразеологізму *китайська грамота* відповідає англ. *it's all Greek for me*. Спільною рисою є те, що для символізування незрозумілого в обох мовних картинах використовуються конотативно марковані лексеми, що означають інші народи, відмінною — те, що народи ці різні.

Наявність багатьох властивостей і якостей у різних предметів або явищ, які сприймаються людиною, надає їй можливість асоціативно пов'язувати ці предмети і поняття, а образ, що при цьому склався, відразу знаходить опору в семантиці слів. Разом з тим слова, будучи вторинними сигналами, тобто понятійними сигналами, які є заснованими на первинних сигналах — відчуттях, самі можуть викликати образні уявлення. За твердженням В. М. Телії, “накладання готових мовних значень на нові образи — це і є реальні процеси функціонування мови, в яких відбувається підгін і пристосування значень слів і синтаксичних конструкцій до того, що відбивається в даному вислові, а тим самим завжди існує можливість переосмислення значень” [4, с. 133].

Таким чином, асоціації служать основою для розвитку значень, які замінюють логічний порядок: імена предметів, їх властивостей відволікаються від наочно зорієнтованих ознак, залишаючи в значенні нагадування про них у вигляді постійних конотацій, які посилають до основи аналогії. Носій мови, зафіксувавши певну яскраву ознаку або ознаки одного предмету або явища, який далі вважатиметься референтом конотації, переносить ці ознаки на інший предмет або явище шляхом проведення аналогії. При цьому в лексемі виникає додаткова семема — семема переносного (найчастіше — метафоричного або метонімічного) значення — одного з основних варіантів реалізації конотеми. Так, *ФО н'ята графа*, якою за радянських часів називали національність на основі того, що у всіх офіційних документах графа “національність” знаходилася під п'ятим порядковим номером, породила метафоричний фразеологізм інвалід *н'ятої групи*, яким жартома називають євреїв; з розповсюдженням наркоманії пейоративної конотації набуло слово “голка”, а віддзеркалення цієї конотації краще всього простежується в ряді російських фразеологізмів-дериватів — *подсесть на иглу, быть (сидеть) на игле, соскочить с иглы* (пор. з англ. *to be on the needle* або укр. *сидіти на голці*).

Як відзначав Ю. М. Лотман, “пронизуючи товщу культур, символ реалізується в своїй інваріантній суті. У цьому аспекті ми можемо спостерігати його повторність. З іншого боку, символ активно корелює з культурним контекстом, трансформується під його впливом і сам його трансформує. Його інваріантна суть реалізується у варіантах. Саме у тих змінах, яких випробовує вічний сенс символу в даному культурному контексті, контекст цей найяскравіше виявляє свою змінність” [5, с. 242]. Якщо розглядати, наприклад, поняття “голуб” крізь призму культурного контексту, окрім денотативного потенціалу слова виявиться ще й ана-

логія з біблійним символом доброї звістки, миру, чистоти, що згодом утілюється в іконічному символі миру, а саме слово “голуб” придбає конотацію, яка утілиться в поняттях *голуб миру*, *dove of peace* або в переносному значенні англ. лексеми *dove* — “борець за мир”.

З вищенаведеного прикладу видно, що саме культурний контекст, з якого слово вбирає початковий культурний компонент, формує символічне значення слова — конотацію, мотивування якої не полягає всередині семми, а визначається життям і побутом людей, в середовищі яких певний предмет, дія, ритуал або обряд починає виступати як символ якого-небудь іншого предмету або явища навколишньої дійсності.

Пізнаючи мир, людина сама наділяла певною сакральністю деякі явища навколишньої дійсності, найчастіше — об’єкти живої або неживої природи, після чого вони набували певного ступеня символізування. Згодом ця символічна сакральність, яка була результатом когнітивної діяльності людини, знайшла своє відображення в динаміці розвитку лексичної семантики, адже “розвиток семантики (слова) є деформацією його значення під впливом двох сил — знань про світ, які розвиваються і гносеології, тобто закономірностей пізнання світу” [6, с. 169].

Так, наприклад, в англ. фразеологізмі *under the rose*, що означає “таємно, крадькома”, реалізується символічна конотема ‘мовчання’, заснована на приналежності троянди до так званих “семафорних” квітів (у Стародавньому Римі вона вважалася символом суворої моралі, а фрейм “сувора мораль” містить в собі поняття “мовчання”). Ні рос. *роза*, ні укр. *троянда* не реалізують подібної символічної конотеми.

Інший приклад: символічне призначення в українській культурі гарбуза як рослини, яку дівчина дарує хлопцю, відмовляючи йому в заміжжі. Коннотема ‘відмова’ активізується в укр. **ФО** *піднести гарбуза, дістати гарбуза, піти з гарбузом, лишитися з гарбузом, наділяти гарбузом, годувати гарбузами* — “відмовляти тому, хто сватається”, *скуштувати гарбузової каші* — “дістати відмову”, навіть *пахне гарбузом* — “передбачається відмова”. Ні рос. *тыква*, ні англ. *pumpkin* не реалізують схожу образну конотему, що пояснюється наявністю обряду “підношення гарбуза” лише в українській культурі. Той факт, що в англійській культурі має місце схожий обряд, але з врученням іншої рослини — ріпи, пояснює існування корелята фразеологізму з використанням іншого фітоніма: *she has given him a turnip* (досл. “вона піднесла йому ріпу”).

Якщо ми виділимо в плані змісту **ФО** два аспекти: актуальне значення і образну складову, то побачимо, що образний складник конотації, як невід’ємна частина культурного компоненту слова, несе в собі енергію образу мислення певного мовного колективу (в даному випадку — нації). Що стосується актуального значення, то воно є значенням, яке реалізується в контексті, тобто значенням, в якому можна спостерігати активізацію конотемного потенціалу лексеми.

Так, рос. **ФО** *вставать с петухами* відповідає англ. *up with the lark*. У цій парі **ФО**, які в обох мовах позначають “вставати дуже рано” яскраво простежується важливість образної складової ядерних лексем **ФО** у вимальовуванні їх культурного

компоненту. Хоча концептуальна сфера конотемного потенціалу обох ядерних лексем є ідентичною і породжує ідентичну конотацію: ‘рано прокидається’, за рахунок культурного компоненту ці лексеми є різними: у російській мові це — *півень*, в англійській — *lark* (“жайворонок”).

У процесі реалізації конотацій у ФО спостерігається ефект протилежності між основним парадигматичним значенням форми та її синтагматичним значенням, набутим в результаті транспозиції. Відбувається своєрідне зіткнення сем, внаслідок чого семи основного значення “приглушуються”, але латентно присутні у всіх вживаннях форми. Так, наприклад, в англ. ФО *to recharge one's batteries* (букв. “перезарядити батарейки”), яка означає “відпочити” дійсно спостерігається перерозподіл контекстуальної важливості семного складу. На перший план висувається конотема ‘енергетика’, заміщаючи основну сему ‘джерело’. Схожий механізм можна спостерігати і в інших українсько-англійських корелятивних парах ФО: *цвях в труну — a nail in the coffin* (“те, що прискорює невдачу”), *шукати голку в стозі сіна — to look for a needle in a haystack* (“займатися важкою марною роботою”), *тримати порох сухим — to keep one's powder dry* (“бути готовим до несподіванок, неприємностей”) і т. п.

Культурний компонент, що утілюється у фразеологізмі, є показником спрямованості вектора національного мислення у сфері емпіричних переживань, які є основою метафоричного або метонімічного транспонування певних денотативних ознак у конотемний потенціал лексем, який згодом реалізується у фразеологічній сфері мови. Ці емпіричні переживання у сфері свідомості носія мови є базою виникнення нових знань, які “формується особою не тільки в процесі привласнення культурних предметів, але й у спілкуванні при сприйнятті мовних повідомлень, коли шляхом рекомбінації наявних образів свідомості, що асоціюються із словами цих повідомлень, утворюються можливості практично безмежного породження нових знань” [7, с. 36].

Так, наприклад англ. ФО *the grapes are sour* (букв. “виноград кислий”), яка є позначенням реакції удаваного презирства до чогось недосяжного, є англійським втіленням культурами, яка потрапила до загальноєвропейського культурного простору з класичного сюжету байки Езопа “Лиса й виноград” (пор., напр., з франц. *il trouve les raisins trop verts*). Її рос. корелят *зелен виноград* є результатом її проходження крізь призму російської культури (однойменна байка І. А. Крилова). Свого часу ця культура теж стала результатом алегоричного переосмислення ознак певного об’єкту навколишньої дійсності.

На емпіричній основі, але іншого характеру виникла така ФО, як *лаври Герострата*, де фітонім *лаври* хоч і активізує конотему ‘слава’ (як, наприклад в таких ФО, як *пожинати лаври, опочивати на лаврах, чужі лаври спати не дають*), але вона набуває негативного забарвлення під впливом іншої композиту ФО: онімастичної культурами *Герострат*, яка сама по собі має потужну пейоративну конотацію ‘ганебний’.

Емоції, як психічні переживання, душевні хвилювання, відчуття та експресія, як сила прояву цих переживань і відчуттів і складають експресивно-емотивну виразність, яка слугує категоріальною основою фразеології.

Будучи частиною значення ФО, експресивність указує на ступінь прояву того чи іншого оцінного компоненту семантики. Так, спостерігаємо однакову експресивну спрямованість і маніфестарність ФО-корелятивів української та англійської мов з абсолютно різними лексемами-складовими: *пнутися зі шкіри* — *to lean over backwards* (букв. “перегинатися через спину”), які однаково означають “дуже старатися”.

Висновки. У порівняльному аспекті видно, що культурний компонент значення фразеологізму акцентує ті ціннісно-сміслові відносини, які сформувалися в даному етнокультурному співтоваристві, адже значення фактів об’єктивної реальності із самого початку є культурно маркірованими, тобто вони мають певний ракурс образного сприйняття реальності згідно загальної схеми орієнтації в культурному просторі.

Результати дослідження та порівняння особливостей реалізації культурно маркованих конотем у фразеологічній сфері можуть бути застосовані при порівняльному вивченні лексикології споріднених та неспоріднених мов, у практиці перекладу та в галузі міжкультурної комунікації.

Список літератури

1. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. — М.: Издательство Московского университета, 1969. — 192 с.
2. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 272 с. (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия).
3. Апресян Ю. Д. Избранные труды, Т. I. Лексическая семантика. — М.: Школа “Языки русской культуры”, Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1995. — 472 с.
4. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация (Виды наименований). — М.: Наука. — 1977. — С. 129–221.
5. Лотман Ю. М. Семиосфера. — С.-Петербург: “Искусство — СПб”, 2001. — 704 с.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987. — 284 с.
7. Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры // Фразеология в контексте культуры. — М.: “Языки русской культуры”, 1999. — С. 34–37.

Barabulya A. N. Realization of the cultural component of connotative field of lexemes in phraseological units.

Статья посвящена рассмотрению культурного компонента лексико-семантического поля как одного из факторов реализации коннотативного потенциала лексем и как возможной отдельной единицы межъязыкового сопоставления. Устанавливаются национальные особенности функционирования культурного компонента во фразеологических единицах близкородственных и родственных языков. **Ключевые слова:** коннотация, культурный компонент, символ, фразеологическая единица.

Barabulya A. N. Realization of the cultural component of connotative field of lexemes in phraseological units.

The article is devoted to examination of cultural component of lexical-semantic field as one of factors for realization connotative potential of lexemes in phraseological sphere and as a possible separated unit of interlingual comparison. The national peculiarities of functioning of cultural component in phraseological units of the close-related and related languages are defined.

Key words: connotation, cultural component, symbol, phraseological unit.

Статья поступила в редакцию 5 декабря 2006 г.